

# Salgın Hastalıkların Göç Süreci

## Migration Process of Epidemic Diseases

Hatice Kübra UYSAL

### Abstract

To consider the phenomenon of migration as merely the movement of people from one place to another means to ignore the social interaction, personal experiences, and historical facts that occurred as a result of migration. So is it just people who migrate? Diseases are among the phenomena that mainly affect the migration process by spreading from country to country, not staying in the country where they started, but rapidly moving to other geographies. The most recent example of this is the current COVID-19 pandemic, starting in Asia and reaching all over the world in a short time. In the study, epidemic diseases in the past were cited as an example, and the migration process of these diseases was mentioned, the similarities and differences in the measures taken were mentioned, and suggestions were made about what kind of measures can be taken regarding epidemic diseases that are occurring or may occur today.

**Keywords:** Migrate, epidemic disease, health, COVID-19

### Öz

Göç olgusunu, sadece insanların bir yerden başka bir yere hareket etmesi olarak ele almak göç sonucu meydana gelen sosyal etkileşimi, kişisel deneyimleri, tarihsel olguları göz ardı etmek demektir. Peki göç eden sadece insanlar mıdır? Hastalıklarda, ülkelerden ülkelere yayılım göstererek başladığı ülkede kalmayıp hızla başka coğrafyalara taşınmaktadır. Bu durumun göç sürecini başlıca etkileyen olgular arasında yer aldığı söylenebilir. Günümüzde yaşanan COVID-19 pandemisinin Asya'dan başlayıp kısa sürede Dünya'nın her yerine ulaşması bunun en güncel örneğidir. Bu çalışmada, geçmişteki salgın hastalıklar örnek gösterilerek bu hastalıkların ülkeler arası göç süreci ele alınmış, alınan önlemlerdeki benzerliklerden ve farklılıklardan bahsedilmiş, günümüzde meydana gelen veya gelebilecek olan salgın hastalıklarla ilgili ne tür önlemler alınabileceğine dair önerilerde bulunulmuştur.

**Anahtar sözcükler:** Göç, salgın hastalık, sağlık, COVID-19

### Giriş

Göç bir topluluğun coğrafi olarak yer değiştirmesi dışında toplumun sağlık alanında da etkilendiği bir olgudur. Bazı enfeksiyon hastalıkları ülkelerin kendi coğrafi yapıları, hijyen ve yaşam koşulları diğer standartları ve görülme sıklığı değerlendirildiğinde o hastalığın, bir ülkenin karakteristik hastalığı haline geldiği söylenebilir. Örneğin, Tayland'ın bazı kesimlerinde görülen sıtma ve sarıhumma hastalığı, Afrika kıtasında bulunan ülkelerde görülen sıtma ve listeriyozis hastalığı (*Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü verileri*) veya günümüz COVID-19 pandemisinde hafızalarımızda İngiltere mutanlığı gibi yer edinen hastalıklar ve türevleri o ülkelerin isimleriyle anılan hastalıklar haline gelmiştir. İsimleri bulaşıcı hastalıklar ile anılan ülkelerden ikinci bir ülkeye gerçekleşebilecek göç dalgasında veya transfer sırasında hastalığın da taşınması olasıdır. Bu durum neticesinde ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklarda göçün hedefi olan ülkede göç sonrası sağlık sorunlarının yaşanacağı aşikardır.

Göç olgusunda göç eden kısmın sadece insanlar olmadığı kültürlerin, dilin, sosyal sorunların ve hastalıklarında bu kavram içinde değerlendirilmesinin gerekli olduğu görülmektedir. Gerek ticari faaliyetler gerekse sosyal ilişkilerle salgın hastalıkların coğrafyalar arası geçiş gösterdiği geçmişte yaşanan salgın hastalıkların (İspanyol gribi, veba salgını, kolera vb.) tarihçesine bakıldığında anlaşılmaktadır.

### Tarihte Görülen Salgınlar

Veba salgınının tarihte birden çok kez görüldüğü fakat ilk pandemi olarak görülmesinin 541 yılında Mısır'da başladığı ancak en etkili ve vurucu olanı kara veba diye de tabir edilen salgının 1348 yılında Avrupa'yı vurmasıyla başladığı bilinmektedir (Parıldar, 2020: 22-23).

Osmanlı Devleti'ne gelişi ise deniz ticareti yapan yük gemilerinin içinde bulunan fareler aracılığıyla özellikle limanlardan olduğu düşünülmektedir (Parıldar, 2020: 22-23). Vebalı biriyle yakın temas, iç içe yaşam biçimi, dini törenler, kutlamalar, pazarlar salgına neden olmaktadır (Ertaş, 2011: 83-108). Bir bölgede çıkan hastalığın farklı yerlere hızla taşınmasında ise tüccarlar ve kervanlar etkiliydi. Avrupa'da gelişip diğer ülkelere hızla yayılan veba hastalığı tarihin farklı dönemlerinde sahneye çıkmış ve popüleritesini uzun süre korumayı başarmıştır. Ülkelerin bu hastalıkla mücadele için karantina, izolasyon, hijyen, aşı çalışması gibi farklı yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalar kimi zaman sonuç verse de yüzyıllarca hastalığın tamamen bitmesine engel olamamış, geniş coğrafyalarda hastalığın görülmesiyle sonuçlanmıştır.

Damlacık yolu ile bulaşan bir hastalık olan çiçek hastalığı da yine farklı coğrafyalara göç etmeyi başarmış ve ülkeleri bu konuda uzun süre çaresiz bırakmıştır. Çiçek hastalığının tedavisinde Batı dünyası çaresiz kalmış tedavi yöntemini ise ilk defa Osmanlı İmparatorluğu sayesinde öğrenebilme imkânını elde etmiştir. 1700'lü yıllarda İstanbul'da bulunan İngiliz elçisinin eşi Lady Mary Wortley aşı diye bilinen varilasyon yöntemini öğrenmiş ve bu aşının İngiltere'de tanıtılmasına vesile olmuştur (Mercan, 2017). Osmanlı coğrafyasından Avrupa'ya kadar geniş kesimlere ulaşan hastalık çeşitli yöntemlerle engellenmeye çalışılmış ülkeler önleme çalışmalarında işbirliği yapmak durumunda kalmıştır. Yine hastalığın yayılımının engellenmesi için bir süre ticaret faaliyetleri durdurulmuş, aşı çalışmalarına başlanmış, halk bilinçlendirilerek yayılım hızı önlenmeye çalışılmıştır. Edward Jenner'ın 1796 yılında modern çiçek aşısının icadına kadar çiçek hastalığı milyonlarca can alsa da nihayet aşı çalışmaları işe yaramış ve hayat normal akışına dönebilmiştir ( Mercan, 2017:9-11).

Grip pandemileri her yıl meydana gelmesine rağmen en şiddetlisi diye tabir edilen türü H1N1 virüsünün yol açtığı İspanyol gribi, çok sayıda ölüme ve büyük bir salgına neden olmuştur. Birkaç ay içerisinde yeni bir influenza virüsü alt tipi ortaya çıkarak iki yıl boyunca dalgalanmalar gösterip farklı ülkelere göç etmiştir. 1. Dünya savaşı sırasında başlaması sonucunda savaşlar ticari faaliyetler can korkusu gibi sebeplerden göç hareketinin hızla artması İspanyol gribinin dünyanın her yanına kolayca yayılmasına neden olmuştur. Her ne kadar İspanyol gribi olarak adlandırılrsa da 1918'in ilkbaharında Amerika'nın Kansas City eyaletinde ortaya çıkmış (araştırılıp bulunan en güçlü ihtimale göre) savaşa katılmayan İspanya'nın sansürsüz gazetelerinde ilk olarak bahsedilmesinden dolayı bu ismi almıştır (Parıldar, 2020:24-25). Hastalık hava ile temas sonucu bulaşması sebebiyle öksürürken mendil kullanmak, kapalı mekânları havalandırmak, hasta ziyaretinden olabildiğince kaçınmak, okulların tatil edilmesi, kalabalıktan uzak durmak, toplu taşıma araçlarını daha az kullanmak ya da hiç kullanmamak, aspirin almak, hastalık süresini yatakta dinlenerek geçirmek, ıhlamur gibi bitki çayları içmek, derhal aşı çalışmalarına başlanması gibi önlemler alındığı görülmektedir (Yolun, 2020: 74-80).

Kolera pandemileri tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkmıştır. 1817 yılında Güneydoğu Asya, Ortadoğu, Doğu Afrika ve Akdeniz kıyılarında görülmüş 19. yy da ortaya çıkan dalgasının kaynağı olarak da Hindistan'ın Ganj nehri gösterilmiştir (Yılmaz, 2017:23-55). Kötü hijyen, temiz suya ulaşamama, tedavisiz kalma gibi nedenlerle hızla bulaşma gösteren hastalık işçi göçleri, köle ticaretleri, savaş başlaması gibi nedenlerle Hindistan' da başlasa da Avrupa'ya kadar ilerlemeyi başarmıştır. Günümüzde hala devam eden hastalık özellikle temiz suya erişimin olmadığı coğrafyalarda etkili olmaktadır. Hastalığın önlenmesi için en önemli ihtiyacın hijyen ve temiz suya erişim olduğu açıkça görülmektedir. Tarihte de hijyen koşullarına dikkat edilerek, aşılama yapılarak, karantina ortamları hazırlanarak önlenmeye çalışılmıştır. 19. Yüzyıla gelene kadar Hindistan'ın mahallî hastalığı olarak görülen ve bu bölgenin hastalığı olarak bilinen, uzun bir geçmişi sahip kolera yine aynı yüzyılın başlarında bölge dışına taşınarak büyük çaplı pandemiler şeklinde binlerce can almıştır (Yılmaz, 2017:23-55). İran ve Osmanlı devleti pandemilerin etkilerine öncelikli olarak maruz kalmış ve hastalığın Batı dünyasına

---

geçmesinde köprü görevi görmüştür. Ülkeler hastalığın yayılımını engelleyebilmek ve gerekli tedbirleri alabilmek maksadıyla Paris’te bir konferans düzenlemek için bir araya gelerek Paris sağlık konferansını düzenlemişlerdir (Yılmaz, 2017:51).

Afrika'nın doğusu ve orta kesimleri, Amerika'nın güneyi ve orta kesimleri, Asya'nın ise kırsal serin bölgelerinde görülen tifüs 1. Dünya Savaş’ında Anadolu topraklarına geçiş yaparak büyük tahribatlara yol açmıştır. Kafkas Cephesi’nde özellikle askeriye içerisinde büyük tahribat yaptığı anlaşılan tifüsün kısa zamanda Anadolu’da ilerleyerek toplu olarak insanların bir arada buldukları okul, hapishane, pazaryerleri gibi ortamları tehdit etmesiyle tehlikenin büyüklüğü fark edilmiştir (Özer,2016:219-260). Dönemin koşullarının getirdiği sefaletin etkisiyle süratle yayılım gösteren bu hastalığa karşı, devlet yetkilileri vakit kaybetmeksizin çözüm yolları aramaya girmiştir. Alınan tedbirlerde suyun ve temizliğin önemi anlaşıldıysa da gerek savaş durumunun içerisinde olmak gerekse de fiziki yetersizlikler uzun süre hastalığın devam etmesine yol açmıştır. Daha sonraları 2. Dünya Savaş’ında yine savaşın getirdiği ekonomik yetersizlik ve düzensiz beslenme gibi sebeplerle hastalığın Anadolu’yu kasıp kavurduğu görülmektedir. Tifüsün (lekeli humma) neden olduğu zararın ortadan kaldırılabilmesi amacıyla insanların toplu olarak bir arada buldukları okul, hapishane, göçmen ve mülteci kampları, fabrika gibi yerlerde derin temizlik önlemleri alınmıştır. Eğitime kısa süre ara verilmiş, evsiz ve kimsesiz kişiler için ücretsiz hamam hizmeti sunulmuştur (Özer, 2016:222-227).

Sifilis (frengi) bakteri kökenli bir hastalık olup genellikle cinsel yolla bulaşan bir enfeksiyondur. Bunun yanında herhangi bir temas sonucu bulaşabileceği gibi hastalığa yakalanmış enfekte kişilerle bir arada bulunma kişisel eşyasını kullanma yoluyla da bulaşma özelliğine sahip bir hastalıktır. Frengi 15. yüzyılla beraber Dünya’nın farklı yerlerinde görülmeye başlamış Osmanlı’ya etkileri ise Avrupa ve Rusya’da etkili olan hastalığın Osmanlı topraklarına taşınmasıyla görülmüştür. Sifilis Osmanlı’da daha çok frengi olarak adlandırılmış ve özellikle 19. yüzyılda önemi fark edilmiştir. İspanya’dan göç etmiş Yahudilerin hastalığı enfekte bir şekilde Osmanlı topraklarına getirdikleri ileri sürülürken, bazı kaynaklarda ise dönemin bitmeyen savaşları sebebiyle hastalığın bu coğrafyaya taşındığı belirtilmektedir (Korkmaz, 2019). Kaybedilen topraklardan göç etmek zorunda kalanlar, savaş döneminde hastalığa yakalanmış olanlar ya da dönemin zor şartları nedeniyle askerlikten muaf olmak için kasten frengiye yakalanan askerler hastalığın taşınmasına ve hızla yayılmasına yol açmıştır. Frengi hastalığı ile mücadelede alınan önlemler arasında ülkelere giriş çıkışların denetim altına alınması, hastalığı taşıyanların ihbar edilmesi zorunluluğu, karantina uygulaması, halkın hastalığa karşı bilinçlendirilmesi gibi çalışmalar örnek gösterilebilir (Mumyalmaz, 2020:123-142).

Halk arasında “ince hastalık” olarak adlandırılan edebiyat ve sanat camiasının sık işlenen konularından biri olan tüberküloz diğer adıyla verem hastalığı çeşitli formlarda vücudu enfekte eden bulaşıcı bir akciğer hastalığıdır. Tam iyileşme sağlansa bile enfeksiyon tehdidi devam edebilen ciddi bir sağlık sorunudur. Havaya salınan mikroskobik damlacıklar yoluyla insandan insana solunan hava yoluyla geçtiği ve bulaşma riski yüksek seviyede bir hastalık olduğu için hasta ile bir arada yaşayan aile bireylerini de tehdit etmektedir (Özkara, 2014). Tüberküloz için aşı çalışmaları yapılmış ve kontrol altına alınmış olsa da günümüzde bazı bölgelerde bulaşmaya devam eden hastalıklar arasında gösterilmektedir. Gelişmiş ülkelerde görülen olguların çoğunun göçmen gruplar arasında olması hastalığın göçle taşındığını göstermektedir. Erken tanı, aktif hastaların tedavilerinin yapılmamış olması, temaslı hastaların tespitinin gözden kaçırılması gibi etmenler hastalığın önlenmesinde bir engel teşkil etmekte bu da göç olgusunun bir ülkeye getirilerinin boyutunu bizlere göstermektedir (Keskinbora, 2016:178-182).

Her ne kadar direkt bir göç sonucu meydana gelmemiş olsa da günümüzde yaşanan ve herkes tarafından bilinen COVID-19 pandemisinin Sağlık Bakanlığı verilerine göre ilk çıkış

---

kaynağı olarak Çin gösterilmektedir (*Türkiye Sağlık Bakanlığı COVID-19 Bilgilendirme Platformu*). COVID-19 pandemisi Çin’de başlamakla birlikte akabinde tüm Avrupa ve Asya ülkelerini ardından ülkemizi ve tüm dünyayı etkilemiştir. Pandeminin bu denli etkili olmasında insanların ülkeler arası seyahati, aktif olarak devam eden ticari faaliyetler sebep olarak gösterilebilir. Pandemiye karşı alınan tedbirlerin başında ülke sınır kapılarının kapatılması, yayılımın azalması amacıyla sosyal hareketliliğin kısıtlanması gelmiştir (*Türk Tabipleri Birliği COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu*).

Genel olarak tarihte ve günümüzde yaşanan salgın hastalıkların ülkeler, hatta kıtalar arasında yayılımını ele aldığımızda; ticaret, çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler, savaş, yoksulluk, ekonomik kaygılar gibi etmenlere bağlı olarak gerçekleşen göç olgusunun hastalığın yayılımında etkin bir rol aldığı görülmektedir. Ülkelerde savaşa bağlı olarak etkilenen sağlık sisteminin, coğrafi koşulların neden olduğu su sorunlarının, ekonomik koşullardan ötürü gelişmemiş aşılama çalışmalarının, göç olgusu esnasında veya sonrasında Tüberküloza, HIV/AIDS’e, aşıyla önlenemez hastalıklara, su ve besinle bulaşabilen hastalıklara, Hepatit B, Hepatit C ve paraziter hastalıklara doğrudan veya dolaylı olarak sebep olduğu görülmüştür (Sihhat Projesi Personel Eğitimi/Sağlık Bakanlığı). Bu bağlamda; göç sırasında sadece insanların göç etmekle kalmadığı, kimi zaman ülkelerinde var olan kimi zamanda göç esnasında yakalandıkları hastalıkları gittikleri yerlere beraberinde hızla ulaştırdıkları gerçeği ortadadır. Gelişmiş ülkelerde bu durumun önüne geçebilmek için kontrollü göç olgusu desteklenmekte ve birtakım önlemler alınmaktadır.

### **Sonuç Ve Öneriler**

Göçe bağlı olarak taşınan salgın hastalıkların hedef ülkede maddi manevi kayıplara neden olduğu, hastalığın iç yüzünü hiç bilmeyen daha önce söz konusu hastalıkla karşılaşmamış toplumlarda korku ve endişeye neden olarak toplum psikolojisini bozduğu görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi ülkeler, hastalık bazında çeşitli önlemler olsa da genel olarak salgın hastalıklar için karantina, aşılama, halkın bilinçlendirilmesi, dezenfektasyon gibi çalışmalara ağırlık verilmiş, gereken durumlarda ise günümüzde de yaşanan COVID-19 pandemisinde olduğu gibi sosyal kısıtlamalarla salgının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Salgınlarla mücadele çalışmalarından yola çıkarak alınacak önlemler arasında;

Halkın hastalığa karşı bilinçlendirilmesi, toplum korkusunun en aza indirilerek erken tanı, takip ve tedavi yöntemlerinin farkına varılması amacıyla gerekli bilgilendirmenin kamu kurum ve kuruluşları tarafından yapılması,

Gerektiği durumlarda izolasyona başvurulması,

Riskli ülke giriş çıkışlarında, özellikle göçmen ve mülteci kamplarında aşılama çalışmalarının yapılması,

Toplumsal hijyen kurallarına uyulması, temiz su kaynaklarına ulaşım, yeterli ve dengeli beslenmenin gerekirse devlet kontrolünde yaptırılması,

Sağlık kuruluşlarının koordineli çalışması ve aşı çalışmalarının verimli bir şekilde ilerletilmesi,

Halk sağlığı uzmanlarının görüş ve önerilerinden yararlanılması,

Her hastanın enfekte olduğunun kabul edilmesi ve bu nedenle her türlü müdahale sırasında standart önlemlere uyulması,

Göçmenlere uygun sağlık hizmetlerinin planlanması ve sunulması,

Göç sırasında bir tampon bölge oluşturularak olası hastalıkların geniş coğrafyalara yayılmasının önlenmesi ele alınabilir.

Günümüzde gerek sivil toplum örgütleri gerekse devlet politikaları olası salgınlara hâlihazırda değinmekte ve gerekli çalışmalara yer vermektedir. Bizler toplum olarak üzerimize düşeni yaparsak ve koordineli bir şekilde göçmen alımları olursa hastalık gibi ve daha birçok sosyal, ekonomik sorunların önüne geçileceği bir gerçektir. Göçmen ve mülteci kavramının günümüz toplumunda kaçınılmaz bir şekilde var olduğu ileride de var olacağı bilincine ulaşabilirsek ve her birimizin aslında yerküre üzerinde potansiyel bir göçmen olduğu algısına geniş bir çerçeveden bakabilirsek göç olgusunu halledilmesi gereken bir sorun değil yaşamın doğal bir parçası olduğunu kabul edebiliriz. Yapılan çalışmalar gösteriyor ki teknolojinin gelişmesi, geleneksel kavramların değişip yerini modern çalışmalara bırakması, gerekli önlemlerin zamanında alınması bizleri bu yolda desteklemekte ve insanlığa olan inancımızı artırmaktadır.

### Kaynakça

- Ayar, M. (2017), "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Kış –Winter 2017:163-181
- COVID-19 Bilgilendirme Platformu verileri, Türkiye Sağlık Bakanlığı, Erişim tarihi 02.09.2021, <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>
- COVID-19 Pandemisi 18 Ay Değerlendirme Raporu, Türk Tabipleri Birliği 2021:24,90-118
- Doğruyol, S. (2017), Göç ve Bulaşıcı Hastalıklar, 1. Ortadoğu Afet ve Hastane Öncesi Yönetim Kongresi, Erişim tarihi 15.09.2018.
- Ertaş, M. ve Eğinim, K. (2011), "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2011: sayı 10/83-108.
- Karakavuk, M ve Ark. (2018), "Afrika Kıtasına Seyahat Edenlere Bulaşabilecek Paraziter Hastalıklar", Türkiye Parazitoloji Dergisi 2018: 42/154-60.
- Keskinbora, K. (2016), "Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz" Bahçeşehir Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Lokman Hekim Dergisi, 2016:6(3)/174-184
- Korkmaz, Y. (2019), "Osmanlı'da Frengi ile Mücadele (1880-1918)", <http://hdl.handle.net/20.500.11857/1240>
- Mercan, B.(2017), "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı İle Mücadele" Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 2017:1-71
- Migration and Health Key Issues, Public Health Aspects of Migration in Europe, WHO Regional Office for Europe, 2016.
- Mumyakmaz, H. (2020), "İllet-İ Müthişe: 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Frengi İle Mücadele", The Academic Elegance, sayı: 13/119-148
- Özer, S. (2016), "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", Belleten Türk Tarih Kurumu, 2016: sayı 287/ 219-260.
- Özkara, Ş. (2014), "Tüberküloz (Verem) Hastalığı", Türkiye Ulusal Verem Savaş Dernekleri Federasyonu verileri, <https://verem.org.tr/verem-tuberkuloz>
- Parıldar, H.( 2020), "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", Tepecik Eğit. ve Araşt. Hast. Dergisi 2020:30(Ek sayı)/19-26
- Sezen, İ ve Turan, M ve Kaya, A. (2018), "Türkiye'deki Suriyeli Misafirler ve İlişkilendirilen Bulaşıcı Hastalıklar", GÜSBD 2018: 7(4)/ 119- 127
- Sıhhat Projesi, (2019), "Göç ve Sağlık" T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 1147, Ankara
- Tülek, N. (2017), "Göçmenler ve İnfeksiyonlar" XVIII.Klimik Kongresi, 2017, Antalya
- Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü verileri, T.C. Sağlık Bakanlığı Erişim tarihi 21.09.2021, <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/site/SaglikBilgisi/THA>
- Uludağ, O Ş.(1938), "Son Kapitülasyonlardan Biri – Karantina." Belleten 7/8 1938: 445-467.

- Yıldız, F. (2014), “19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2014, Denizli.
- Yılmaz, Ö. (2017), “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires* 2017:VI/1/23-55
- Yolun, M. (2020), “İspanyol Gribinin Kısa Bir Öyküsü”, *Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü/ Toplumsal tarih dergisi* Nisan 2020:74-80
- Yurdakul E. (2015), ”Tarihte Önemli Bulaşıcı Hastalık Salgınları. *Türkiye Klinikleri J Public Health-Special Topics* 2015:1(3)/1-6.
-